

פתח דבר

וזה לא מה ש
ישביע את
רעבוני לא
זה לא
מה
שיניח את
דעתי
לא
זה לא זה.

(יונה וולך, "וזה לא מה ש", דברים, 1966)

מהו ה"זה" שאינו משביע את הרעב ואינו מניח את הדעת? ובמה הוא נבדל מן ה"זה" שיכול לעשות זאת? האם יש בכלל "זה" כזה? זו השאלה שפרויד הגדירה כמהווה את בסיס אי-הנחת התרבותית, בחיבורו תרבות בלא נחת מ-1930 (פרויד, 1968, ה, עמ' 118-183), והיא השאלה המטרידה את הפסיכואנליטיקאי הצרפתי ז'אק לאקאן בפרקטיקה ובתאוריה שלו. שאלה זו איננה מצומצמת לתחומי הקליניקה בלבד אלא מנחה את לאקאן גם ביחסו ליצירות ספרות.

עיון בכתבי לאקאן מלמד כי כמו פרויד כך גם הוא היה חובב ספרות מושבע ולא פחות מכך — קורא שירה נלהב. הוא קרא ביצירותיהם של יוצרים כמו פו, ז'יד, שייקספיר, סופוקלס, סאד, ג'ויס, הוגו, ולרי ואחרים. יתרה מזאת, לאקאן לא היה רק קורא ספרות, אלא הוא פיתח שיטה כוללת של ביקורת ספרותית. למעשה הוא מצא קווי דמיון מרובים בין הנעשה בקליניקה ובין מעשה הקריאה. לדידו, דיבורו של האנליזנר (המטופל) הנו טקסט שהאנליטיקאי צריך לשמוע, לקרוא ולתרגם באמצעות הטכניקה הפרשנית האנליטית.

אלא שמעשה הקריאה שהציע לאקאן לדבריהם של האנליזנרים שלו ושמישם גם בקריאתו בטקסטים ספרותיים, שונה לחלוטין ממעשה הקריאה שהוצע עד ימיו במסורת הקריאה של טקסטים. על פי מסורת זו מערב המושג "קריאה" תהליכי משמוע. לפיכך מחקרים בספרות בכלל ובשירה בפרט עד ימינו מציגים מודל הרמנויטי השואף לחשיפת

משמעות נסתרת בטקסט או מציע לו פרשנות. בניגוד להבנה זו של מושג הקריאה מבקש ספר זה להציע "קריאה לאקאניאנית" לשירה. קריאה זו איננה מנסה לגלות משמעות בטקסט ולהתמקד במקומות הקריאים שלו, אלא במקום זאת מבקשת לשבש משמעות ולהתמקד במקומות הבלתי קריאים בטקסט החומקים ממשמעות.

הפסיכואנליזה של לאקאן הובנה בטעות, אולי בשל עיסוק בולט של החוקרים בעיקר בתורתו המוקדמת (עד שנות ה-60), כפסיכואנליזה שעיקר עיסוקה הוא בתחום המובן. כך נחקרו יותר מושגים כמו "הסמלי", "הדמיוני", "שם-האב", "המסמן" ו"הפאלוס". מושגים אלה הותקפו מחד גיסא על ידי המגמה הפוסט-סטרוקטורליסטית ובראשה הוגים כמו ז'אק דרידה, ז'יל דלוז ופליקס גואטרי, ומאידך גיסא מצד המגמה הפמיניסטית-סמיוטית שהונהגה על ידי חוקרות כמו ג'וליה קריסטבה, לוס איריגארי והלן סיקסו. מגמות אלה נטו להבין את מושג הקריאה אצל לאקאן כפעילות שבה כופה הפרשן משמעות מדכאת על הטקסט. לפיכך האשימו אותו בחטא ה"לוגוצנטריזם", או "המטפיזיקה של הנוכחות", כלומר בנטייה להציג את הטקסט כ"אמת" הנוכחת באופן מייד ובעקבות זאת את המשמעות כאחידה ויציבה, ובכינון שפת אב פטריארכלית שהפאלוס הוא מסמנה היחיד, שפה המנציחה את המיתוס האדיפלי הפרוידיאני ומדחיקה את מיניות האישה, את קולה ואת התענגותה.

מגמות אלה כשלו בשלושה תחומים עיקריים: ראשית, הן לא השכילו להבין את מושג "המשמעות" אצל לאקאן כמשמעות שתכונה "משמעות בתנועה", כזאת הפתוחה להקשרים טקסטואליים שונים המתקיימים אלו לצד אלו בלי שיהא צורך להכריע מי מהם עדיף על פני האחר. שנית, הן לא הצליחו לתפוס כי מטרת הפרשנות בעבור לאקאן אינה לשמר מובן אלא דווקא לערער עליו. ושלישית, מגמות אלה התעלמו מן העובדה כי לאקאן עסק בתורתו לא רק במושג המשמעות אלא גם בתפקידם של אזורים שבהם המשמעות אובדת ומתפוגגת, אזורים שאף על פי שהם מושכים אליהם פרשנות, הם מתנגדים לה בכל תוקף. כבר בראשית שנות ה-60 החל לאקאן בפיתוח מושגים כמו "הממשי", "הדבר", "ההתענגות" ומאוחר יותר "הסינתום", שהוכיחו כי הפסיכואנליזה שלו עוסקת לא רק בשפה אלא גם במה שנשאר מחוצה לה, במה שבלתי מנוסח בה, כלומר בגבול השפה. מבחינה זו מהווה הקריאה הלאקאניאנית משקל נגד לפרשנות המסורתית לטקסטים מחד גיסא ולמגמה הדקונסטרוקטיביסטית מאידך גיסא.

אפשר לומר כי אצל לאקאן מתקיימות שתי גישות מנוגדות בנוגע למושג המשמעות. מצד אחד, עד שנות ה-60 הוא עסק בתחום המובן. לאקאן קרא את הסימפטומים של המטופלים שלו כדיבור מושקף. אי לכך עיקר עבודתו האנליטית עד שלב זה מתבססת על קריאת הסימפטום כמסר מוצפן המזמין פרשנות. ואולם משנות ה-60 ואילך, בעקבות "התגובה התרפויטית השלילית" שעליה הצביע פרויד, כלומר ההבחנה כי על אף מתן פשר לסימפטומים הם חוזרים ומופיעים, החל לאקאן להבין את הסימפטום לא רק כמסר המזמין פרשנות אלא גם כמה שמתנגד לפרשנות. לאקאן "קרא" בסימפטום

חלק שאינו ניתן לקריאה, גבול שפה שאיננו מזמין משמוע. ה"קריאה" בלשונו של לאקאן מקבלת אפוא ממד חדש, שאיננו מצביע רק על ייצור פרשני.

ממד זה חשוב במיוחד משום שבעיני לאקאן הוא אפשרות לבסיס קיומי בעבור הסובייקט. סובייקט זה מנוגד לתפיסת "הסובייקט" האינדיווידואלי, התבוני והאוטונומי במחשבה המערבית מאז דקארט, השולט בשיח ומספק משמעות לעולמו. לאקאן הציג את הסובייקט כתוצר לשוני של שיח לא מודע שהוא נתינו, ושבו משמעותו ניתנת לו רק ביחס למסמנים אחרים במערכת סימון. הסובייקט מקבל את הכרתו החברתית מידי סוכנים של השיח, "אחרים גדולים" (Autre; Other), המשמשים לו מודל להזדהות. ואולם, הכרה זאת נעשית במחיר סירוס הסובייקט וחסר בהווייתו (être; being), במשמעותו (sens; meaning) ובהתענגותו (jouissance; enjoyment).

התנגדותו של לאקאן למודלים פרשניים מסורתיים היא במידה רבה גם התנגדותו לגישה המסורתית הפסיכואנליטית לשירה. גישה זו, שראתה בפסיכואנליזה מודל בלעדי להבנת ספרות, נטתה ליישם עקרונות פסיכואנליטיים על שירה ולנתחה באמצעות חקר הביוגרפיה של מחברה. לפיכך פתחה פתח לתפיסה פטרונית של הפסיכואנליזה כלפי הספרות, בכך שראתה בשיר לא יותר מאשר סימפטום של מחברו החולה, והתעלמה מחשיבותו כגורם משיכה לקורא ומתפקידו הייחודי למשורר עצמו. לאקאן נתן את דעתו לאמירה של פרויד, שלפיה המשוררים הם מבשריה של הפסיכואנליזה בגישתם לאמיתות שהמדע מגלה רק בדיעבד. בשבילו אמירה זו איננה סיסמה ריקה מתוכן שסוטים ממנה לפסיכואנליזה יישומית. אם משוררים הם מבשריה של הפסיכואנליזה, הרי שאפשר ללמוד מהם דבר מה. לכן בעבורו הפסיכואנליזה לא רק פונה לשירה כאל מרחב אסתטי ואמנותי אלא גם משתמשת בה כמודל לגיטימי ללימוד ובנייה של רעיונותיה. לאקאן הופך אפוא את כיוון החקירה: במקום ליישם את רעיונותיו על שירה הוא מסביר פסיכואנליזה במונחי שירה ובתוך כך מחזיר מונחים אלה לניתוח שירי מנקודת מבט פסיכואנליטית. כך למשל הוא אומר ש"סימפטום הוא מטפורה", "איווי הוא מטונימיה", ו"הסובייקט הנו יצירה פואטית". אין הוא שולל לחלוטין את הרלוונטיות של הביוגרפיה של המחבר לפסיכואנליזה. מבחינתו אנחנו יכולים ללמוד משהו מחייו של המחבר ממש כשם שאנחנו יכולים ללמוד משהו מיצירתו. אבל אין זה אומר שחקר הביוגרפיה של המחבר יכול להסביר את משמעות היצירה, ושלקיוון חקירה זה תהיה איזו עדיפות על פני מקורות אחרים להבנתה.

בספר זה מוצגת תרומתו של לאקאן לדיון על חקר השירה ונטען כי הוא מפתח תאוריה עקיבה בנוגע אליה. תאוריה זו רואה בשירה מדיום מועדף על פני אמצעי תיווך אחרים כדגם ללימוד מטרותיה הסופיות של הפסיכואנליזה.

הספר מבקש להדגים כיצד מציג לאקאן את השיר כביטוי של "הווייה שירית". אין הוא טוען כי הדמויות בשיר הן השתקפות של נפש מחברן, או שקול הדובר השירי הוא קולו, אלא הוא מנסה להראות כיצד יוצר השיר "מרחב מחיה" מטפורי בתוך שפה

עבור יוצרו הסובייקט, שבו "ממציא" עצמו המשורר מחדש ושבמסגרתו מוענק בסיס עקיב לישותו. במרחב כזה לא רק נמסר מסר אלא גם התענגות יכולה להתעורר ולעלות. במסגרת זו יתוארו הצורות השונות שבאמצעותן "ממציא" משורר את עצמו, בטענה כי עצם הבחירה בצורה זו או אחרת היא ייחודית למשורר, מאפיינת אותו לבדו ומכוננת אותו לא כקונסטרוקט לשוני אלא כ"הוויה מדברת ומתענגת".

לצורך מקרה-מבחן לקריאה לאקאניאנית של שירה נבחרו המשוררים העבריים יונה וולך ודוד אבידן. הבחירה בהם איננה מקרית. המודעות העמוקה שלהם ללשון ולכוחה, שליטתם הווירטואוזית ברבדיה ובאפשרות היחסים ביניהם ובחינתם המתמדת את גבולותיה, מכשירות אותם לעמוד למבחן הפסיכואנליזה של לאקאן, שדיבור ושפה מכוננים לדידו את המרחב שבו מתבצעת האנליזה והם כליה היחידים. זאת ועוד, המבוכה הרבה שעוררו משוררים אלה בתרבות הישראלית של שנות ה-50 וה-60, וקשיי התקבלותם, שבמידה רבה לא חלפו עד ימינו אנו, מסמנים אותם כמי שהצליחו יותר מכל משורר אחר להצביע על מקום אי-הנחת בתרבות, אי-נחת שהפסיכואנליזה הלאקאניאנית רואה כמקושרת לסוגיית החסר בהוויה, במשמעות ובהתענגות.

יתר על כן, וולך ואבידן מנהלים בשירתם דיאלוג מתמיד עם מושגים פסיכואנליטיים נפוצים, עם מאגר דימויים שרווח בתרבות על הפסיכואנליזה, ועם סוגיות מרכזיות שמעסיקות אותה, והם עושים זאת מתוך גישה המערבת פרודיה ורצינות תהומית.¹ לפיכך מתבקש בתהליך הקריאה מהלך כפול: מצד אחד, לבדוק כיצד יכולה הפסיכואנליזה הלאקאניאנית לפנות לטקסטים שיריים, ומצד אחר, לחקור כיצד יכולה הפסיכואנליזה לשמש מצע לרעיונות בשירה. שירתם של וולך ואבידן תוצג אפוא כמקרה מבחן לקריאה פסיכואנליטית לאקאניאנית, והפסיכואנליזה עצמה תועמד למבחן של קריאה וולכית או אבידנית.

הפרשנות לשירת וולך ואבידן עד ימינו אנו עסקה בממד נותן הפשר לשיר, בממד ההבנה, ואילו ספר זה מבקש לעסוק ככל האפשר בממד חסר הפשר של שירתם, ממד הנקשר בתורתו של לאקאן עם הממשי, עם טראומטיזם והתענגות. אף שעיסוק זה נראה פרדוקסלי מעצם תביעתו, שהרי פרשנות עניינה הוא כיוון או זיהוי של פשר, הוא יוצג כרלוונטי לפסיכואנליזה הלאקאניאנית, ולמעשה לכיוון שהיא מתווה הן באשר לנעשה בקליניקה והן באשר לאנליזה של שירה.

שירתם של וולך ואבידן נחקרה מעט יחסית למשקלם המדובר בתרבות, והמחקר התמקד, בייחוד במקרה של אבידן, בשירה המוקדמת, מתוך אי-נחת כולטת מתוצאות שירתו המאוחרת. כיוון שכך, מנסה ספר זה להתמקד בשירתו המכונה "ניסיונית" בניסיון "להשלים פערים" בדרישה לדיון ביקורתי מקיף יותר.

1 ראה למשל שירים כמו "אני אהיה האיד שלך" ו"הסופר אגו מסתובב חופשי" לוולך (צורות, 1985), והספרים שירים חיצוניים (1970) והפסיכיאטור האלקטרוני שלי (1974) לאבידן.

נושאים אלה נבחנים בארבעה פרקים: הפרק הראשון מנסה להבהיר ככל האפשר מושגי מפתח מרכזיים בתאוריה ובפרקטיקה של לאקאן. מושגים אלה, שחולצו מתוך הקשרם הלאקאניאני וסוגלו לשיח ולתאוריה של חקר הספרות על מנת ליישם בקריאת שירים, ישמשו את הקורא כנקודות ציון ב"מפה הלאקאניאנית" לשם הבנת גישתו לשירה.

בפרק השני מבוררים ההגדרה והיחס של הפסיכואנליזה לשירה מזמנו של פרויד ועד זמנו של לאקאן. בהקשר זה מנסה הפרק להשיב על כמה שאלות, כגון: מה תפקידו של השיר בשביל המשורר? במה הוא משרת את הקורא? כיצד רואה הפסיכואנליזה משוררים? ועוד. בירור זה ייעשה על רקע מכלול השפה הלאקאניאנית ויתמקד בעיקר בשני עיונים של לאקאן בספרות: בסמינר על "המכתב הגנוב" לאדגר אלן פו – ראשית התייחסותו לספרות, וביקצת פינינגס לגיימס ג'ויס – התייחסותו האחרונה לספרות.

בפרק השלישי והרביעי מוצגות שירת וולך ושירת אבידן ונסקר המחקר הביקורתי על שירתם, תוך בחינה של כמה ממאפייניה המרכזיים, שיש להם קשר למחקר הנוכחי. בשלב זה מוצעת קריאה לאקאניאנית לקורפוס שירי נבחר. שירתה של וולך נחקרת בזיקה למושגים "הסינתום", "הפנטזמה", "המזוכים הנשי" ו"ההתענגות האחרת". שירתו של אבידן נבחנת לאור הטכניקה הפרשנית של לאקאן, היחסים בין אנליטיקאי לאנליזנד והמושגים "איווי", "סינתום" ו"חסר". הטכניקה הפרשנית המשמשת לצורך זה היא שיטת "ההדגש" או "הפיסוק", המהווה כלי של הפרשנות הלאקאניאנית, כלומר: שימת לב למסמנים החוזרים בטקסט ודגש על הפרות בולטות של חוקי השפה, כגון הפרות דקדוקיות, סמנטיות או חזותיות.

ספר זה הנו עיבוד של עבודת דוקטור שהוגשה למחלקה לפרשנות ולתרבות באוניברסיטת בר-אילן בשנת 2005. כמה אנשים יקרים סייעו לי בנדיבות ובסבלנות רבה. ד"ר רחל אלבק-גדרון מן המחלקה לספרות עם ישראל בבר-אילן הנחתה אותי בכתיבת העבודה, ומתוך שיחותיי עמה עלתה ההשראה לכתוב. אני מודה לה מעומק לבי על שהאמינה בי והשקיעה שעות רבות בייעוץ, בהכוונה, בקריאה של כתב היד והעירה הערות ביקורת חשובות. הדברים הרבים שלמדתי ממנה ילוו אותי עוד שנים רבות. תודתי נתונה גם לד"ר אריאלה אזולאי מן המחלקה לפרשנות ולתרבות באוניברסיטת בר-אילן. אף היא הנחתה אותי בכתיבת העבודה וקראה את החומר. תודה לקרן מלגת הנשיא באוניברסיטת בר-אילן ולקרן דב סדן באוניברסיטת תל אביב, שזיכוני במלגות ואפשרו לי להקדיש את זמני למחקר.

תודה מיוחדת נתונה לפרופ' אבי שגיא, ראש התכנית לפרשנות ולתרבות באוניברסיטת בר-אילן ועורך סדרת "פרשנות ותרבות", שלולא תמך בי וגילה סבלנות לא היה ספר זה מגיע אל סיומו.

תודה מקרב לב לענת גל מהוצאת אוניברסיטת בר-אילן על ההערות החשובות שהעירה ועל התיקונים שהעמידה בטקסט. היא סייעה לי רבות. תודות גם לאמנון ששון, שערך את לשון הספר בקפידה וסייע לי להביא טקסט זה לידי ניסוח בהיר ככל האפשר. תודה למנהלת בית ההוצאה, מרגלית אבישר, שסייעה לספר זה לצאת לאור. אחרונים חביבים, בני משפחתי, שעמדו לצדי לכל אורך הדרך: אמי, אחי ובעלי עמית – תודה על התמיכה, ההקשבה והסבלנות.